PROJEKT I

Materiálová část

Zadání

Pro danou ozubenou součást převodovky vypracujte podrobný postup tepelného zpracování (TZ), případně chemicko-tepelného zpracování (CHTZ). Uvažujte potřebné mechanické vlastnosti, konstrukční, technologické a ekonomické hledisko. Navrhněte pro uvažovanou součást alternativní materiál s jiným typem tepelného (chemicko-tepelného) zpracování.

Instrukce

- Pro ozubený díl převodovky zadaný v Technologické části Projektu navrhněte vhodný materiál a vypracujte podrobný postup tepelného zpracování - návodku.
- Vypracujte bodový technologický postup výroby součásti včetně výrobního výkresu.
- Uvažujte konstrukční, technologické a ekonomické hledisko výroby.
- Pro navržený postup TZ (CHTZ) vypracujte termogram.
- Zhodnoťte v závěru cenu materiálu, spotřebu času při TZ (CHTZ), náročnost zpracování (použitá média apod.) a dosažené finální vlastnosti.

Seznam TZ a CHTZ používaných u ozubených součástí:

2. Klasické zušlechťování (kalení a popouštění na vysokou teplotu)
3. Klasické zušlechťování a následné nitridování
4. Klasické zušlechťování a následné karbonitridovaní
5. Nitrocementace a následné tepelné zpracování
6. Cementace a následné tepelné zpracování
7. Normalizace a povrchové kalení (méně namáhaná ozubená kola)
8. Klasické zušlechťování a povrchové kalení

PROBLEMATIKA NÁVRHU MATERIÁLU:

Vzhledem k tomu, že všechny strojní součásti pracují v komplikovaných podmínkách (komplexní charakter zatěžování), je volba vhodného materiálu klíčovým problémem, na němž závisí správná funkce součásti po navrhovanou dobu životnosti. Je třeba uvažovat mechanické požadavky (pevnost, mez kluzu, mez únavy, odolnost proti opotřebení...), vliv okolního prostředí (teplota, korozní podmínky,...), technologické požadavky (obrobitelnost, tvařitelnost, svařitelnost...) a samozřejmě cenu (materiál, použitá technologie, počet vyráběných kusů...).

Samotný materiál ve stavu po dodání (hodnoty mechanických vlastností, uvedené v normě) není schopen splnit požadavky kladené na součást bez správně navrženého technologického postupu a zejména vhodného tepelného zpracování. Z toho vyplývá, že pevnostní výpočty dílů převodovky se musí provádět nikoli s hodnotami, uvedenými v normě v dodaném (žíhaném) stavu, ale ***ZÁSADNĚ*** s hodnotami, dosaženými po tepelném zpracování. To znamená s tvrdostí (pevností) jádra po kalení a popouštění pro výpočty ohybových a točivých momentů a sil, a s tvrdostí povrchových vrstev pro úvahy o povrchové kontaktní únavě, opotřebení atd. Vzhledem k údajům o dosažitelných vlastnostech různých ocelí je nutné obeznámit se rovněž s indexem prokalitelnosti, ARA diagramy, případně popouštěcími diagramy.

Z uvedených informací rovněž vyplývá, že použití nelegovaných ocelí tříd 11 a 12 je pro ozubené součásti ***zcela nevhodné***, protože neumožňuje tyto součásti tepelně zpracovat na

definované hodnoty mechanických vlastností jádra a často (v případě většího počtu kusů ve vsázce) ani povrchu.

PROBLEMATIKA TZ A CHTZ

Teplota a čas

Aby byla dosažena požadovaná struktura, která ovlivňuje zejména mechanické vlastnosti materiálu, je třeba dodržet rychlosti ohřevů na správně zvolené teploty a následný způsob ochlazení. Doporučené hodnoty teplot a výdrží na teplotách pro jednotlivé způsoby TZ a CHTZ jsou součástí materiálových listů a norem jednotlivých ocelí. Lze je také najít v příručkách pro TZ (Jech: Tepelné zpracování ocelí) resp. v ARA diagramech.

Ohřev

Rychlost ohřevu závisí na mnoha faktorech. Roli hrají zejména: materiál a jeho tepelná vodivost, množství, velikost a rozložení součástí v peci, způsob ohřevu pece (indukční, odporové, plynové,…) a podmínky přenosu tepla, které jsou velmi výrazně závislé na výši konečné teploty. Platí, že čím je žádaná teplota vyšší, tím je ohřev rychlejší. Největší problémy proto způsobují ohřevy na nízké teploty, kdy je teplotní gradient malý, přirozená konvekce v peci minimální a ohřev radiací zanedbatelný. Vzhledem k tomu je nutné zajistit cirkulaci atmosféry v peci ventilátorem!

Existuje řada matematických modelů popisujících danou problematiku, avšak v praxi jsou používány obvykle závislosti zpracované v grafické podobě nebo zjednodušené výpočty s řadou tabelovaných koeficientů. Pro účely Projektu uvažujte čas, potřebný pro ohřev na teploty vyšší, než A_1 podle empirického pravidla 1 min na mm tloušťky charakteristického rozměru tělesa. V případě ohřevů na teploty kolem 500 – 600 °C je zapotřebí uvedený čas vynásobit opravným koeficientem 1.5 – 2, protože přestup tepla při nižší teplotě je horší. V případě nízkoteplotního popouštění do 200 °C se čas násobí koeficientem 4 – 8 při nucené cirkulaci atmosféry ventilátorem.

Výdrž na teplotě

Výdrž na teplotě je důležitým parametrem TZ a CHTZ. Musí být dostatečně dlouhá, aby proběhly požadované změny ve struktuře materiálu spojené s difúzními pochody, avšak její nadměrné prodlužování vede často k negativním důsledkům (růst zrna).

Pro účely ohřevu na kalící teplotu je nezbytné použití ochranné atmosféry. Ta musí chránit součást před oduhličením a okujením. Vzhledem k obsahu uhlíku ve zpracovávané oceli proto musí mít dostatečně vysoký uhlíkový potenciál, aby nedocházelo k oduhličování, ani k nauhličování povrchu. Rovněž je nutné chránit povrch před nežádoucím okujením. Pro nalezení vhodné ochranné atmosféry doporučujeme použít webové stránky společností, dodávajících technické plyny do ČR, např. Linde, Air Liquide.

Pro účely popouštění na vysoké teploty (nad 500 °C) musí být součásti chráněny před oxidací. Oduhličení v těchto případech je zanedbatelné. Pro použití při teplotách nižších, než 750 °C se v žádném případě nesmí používat atmosféry, složené z produktů štěpení uhlovodíků, respektive obsahující kysličník uhelnatý a vodík. Hrozí nebezpečí exploze. Pro nalezení vhodné ochranné atmosféry doporučujeme použít webové stránky společností, dodávajících technické plyny do ČR, např. Linde, Air Liquide, Air Products a podobně.

Pro popouštění při teplotách pod 500 °C není použití ochranné atmosféry nutné.

Ochlazování

Rychlost ochlazování záleží na typu tepelného zpracování a požadované finální struktuře. Pro určení výsledných struktur ocelí se využívají diagramy izotermického rozpadu austenitu (IRA) a anizotermického rozpadu austenitu (ARA).

Parametry ochlazování pro konkrétní podmínky (austenitizační teplota, velikost součásti, ochlazovací medium) jsou pro obvykle používané materiály zpracovány v grafické podobě.

Diagramy ARA spolu s ochlazovacími křivkami jsou vodítkem pro stanovení parametrů pro tepelné zpracování dané oceli a rovněž pro volbu vhodného materiálu.
Pro žíhací procesy není rychlost ochlazování u ocelí kritickou hodnotou, protože se zpravidla ochlazuje pomalu a v součásti vždy vznikne požadovaná feriticko – perlitická struktura.
V případě kalení nebo zušlechťování je rychlost ochlazování, dosažitelná pro dané rozměry součásti, pro daný materiál rozhodující. Například pro austenitizační teplotu 850 °C a průměr tyče 50 mm platí následující orientační hodnoty: ochlazování v klidné vodě (20 °C) trvá v celém průřezu přibližně řádově několik minut, ochlazení na povrchu cca desítky vteřin. V klidném oleji (20 °C) je doba ochlazení celého průřezu asi 20 minut (ochlazení povrchu trvá zhruba 1 minutu). Při ochlazování na klidném vzduchu trvá prochlazení průřezu asi 3 hodiny, zatímco povrch je ochlazen po 20 minutách. Z uvedeného tedy jasně plyne, že použití ocelí s nízkou prokalitelností (nelegované oceli) je pro ozubené součásti zcela nevhodné a v dnešní výrobě se oceli tříd 11 a 12 používají pouze ve výjimečných případech a nikdy ne v sériové výrobě kol, pastorků či hřídelí. Pro volbu materiálu je nezbytné přihlédnout k ARA diagramům ocelí, které přicházejí v úvahu, rovněž pak k velikosti vsázky (počtu kusů, kalených najednou) a vlastnostem ochlazovacího média. Rovněž je nezbytné vzít v úvahu změny vlastností ochlazovacího média v závislosti na teplotě (zejména u olejů).
Použijí-li se např. jiná ochlazovací media, je třeba ochlazovací křivky pro dané podmínky proměřit. Pokud ochlazování probíhá pomalu v peci, je regulováno automatikou agregátu podle požadavků obsluhy.

Tepelné zpracování

Normalizace

Je to velmi často užívané tepelné zpracování jehož účelem je optimalizovat (zrovnoměrňovat) strukturu po některých typech technologických operací (slévání, svařování, tváření atd.). Normalizace je často zařazována jako přípravná operace před další TZ nebo CHTZ. Toto tepelné zpracování neodstraňuje vnitřní pnutí! Ohřev 30 – 50 °C nad A_{c3} s dobou výdrže obvykle 1 až 4 hodiny (závislé na velikosti součásti zejména tloušťce stěny). Pro normalizaci není nutné použití ochranných atmosfér, protože negativně ovlivněná vrstva (okujení, oduhličení) se odstraní obráběním. Lze použít empirické pravidlo 30 minut výdrže na každých 25 mm tloušťky. Ochlazení obvykle probíhá na vzduchu nebo řízeným režimem v peci.

Žíhání na měkko

Používá se u materiálů se zhoršenou obrobitelností. Empiricky určená hodnota obsahu uhlíku, stanovující skupiny ocelí, které se před obráběním žíhají normalizačně a na měkko, je 0.4 %C. Oceli s nižším obsahem uhlíku se žíhají normalizačně, protože žíhání na měkko by vedlo k příliš nízké tvrdosti a materiál by se „mazal“ na nástroje. Naopak, oceli s vyšším %C se musí žíhat na měkko. U nadeutektoidních legovaných ocelí je dokonce žíhání na měkko zcela nezbytné, aby se tyto materiály vůbec daly obrábět. Při žíhání se ocel ohřeje těsně pod teplotu A_{c1} s výdrží 2 až 4 hodiny nebo při modifikovaném postupu kolem této teploty kolísá. Následuje pomalé ochlazení v peci rychlostí 10 °C/h do teploty 600 °C. Další ochlazování je nejčastěji na vzduchu. Ve struktuře oceli se cementit vyskytuje v globulární podobě, která dává oceli nižší tvrdost, vyšší houževnatost a lepší obrobitelnost.
Pro žíhání na měkko není zpravidla nutné použití ochranných atmosfér, protože negativně ovlivněná vrstva (okujení, oduhličení) se odstraní obráběním. Pouze v případě, trvá – li proces dlouho (vysokolegované oceli, které se žíhají deset a více hodin) se ochranná atmosféra musí použít.

Kalení a popouštění

Doba výdrže na austenitizační teplotě kalených součástí musí být v souladu s austenitizačním diagramem dané oceli (nutno nastudovat!) a závisí také na charakteristickém rozměru

součásti. Do charakteristického rozměru součásti cca 50 mm je nutno počítat s dobou výdrže obvykle 15 až 20 minut, pro větší součásti pak 30 minut i více.

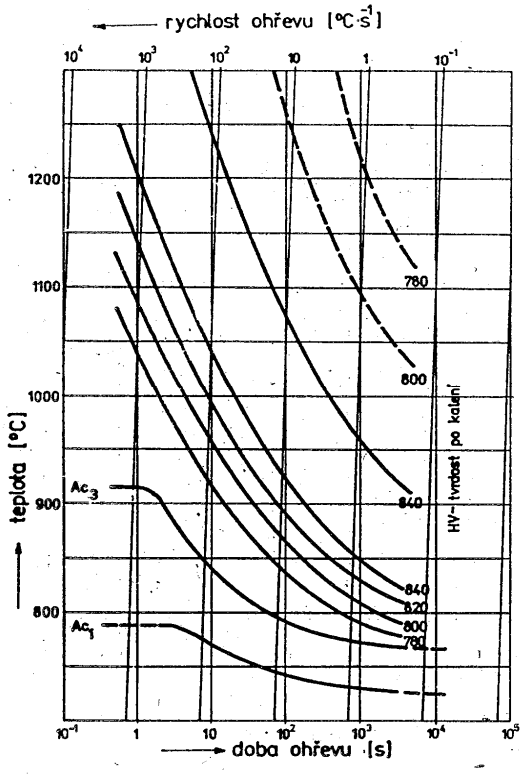

Austenitizační diagram 12 050 (C45E)

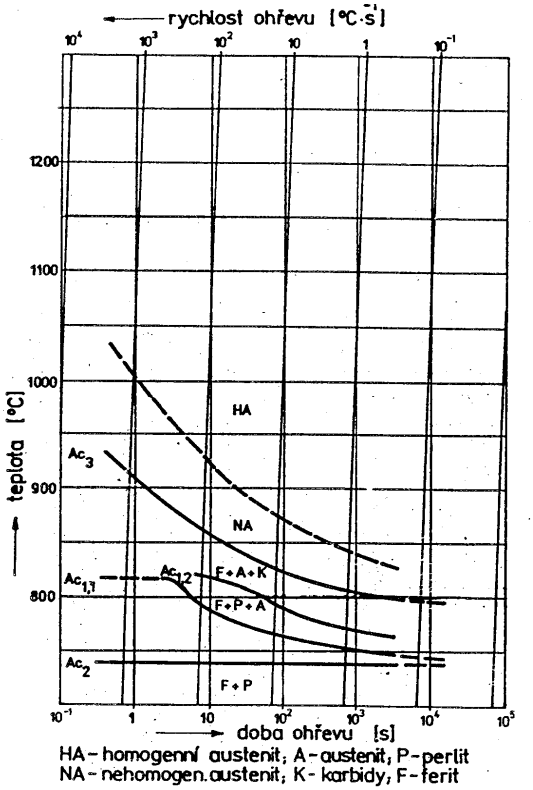

Austenitizační diagram 14 140 (37Cr4)

Pro ohřev je naprosto nezbytné, aby byly součásti chráněny před negativními jevy. Jsou to zejména okujení a oduhličení. Bez použití ochranné atmosféry dojde k degradaci povrchu do hloubky několika desetin milimetrů, což při uvážení, že výrobní tolerance ozubení a funkčních ploch se pohybují řádově v tisícinách a setinách milimetru, vede vlastně ke znehodnocení celé součásti. Pro volbu ochranné atmosféry a pravidla pro její použití navštivte webové stránky společností, dodávajících tyto atmosféry na český trh.
Ochlazení probíhá v souladu s požadovanými parametry (materiálový list, ARA diagramy). Většinou se vyžaduje, aby struktura byla čistě martenzitická. Dále je nezbytné vzít v úvahu manipulaci s materiálem (vsázkou) v peci, která trvá řádově několik desítek vteřin. Toto je nezbytné vzít v potaz již při SAMOTNÉ VOLBĚ MATERIÁLU!!!

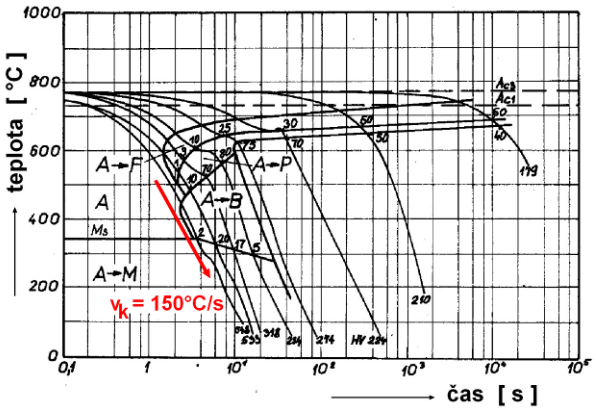

Ara diagram oceli 12 050 (C45E)

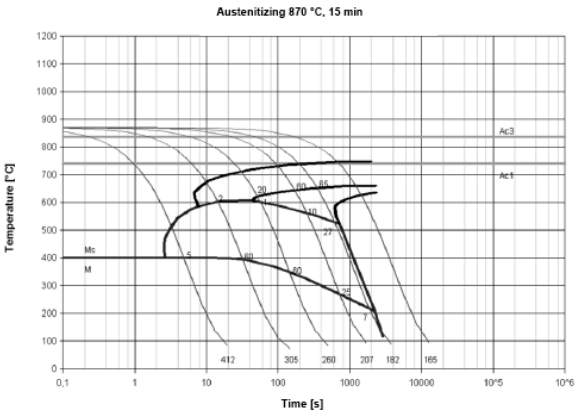

ARA diagram oceli 14 220 (16MnCr5)

Následné popouštění probíhá obvykle při teplotách 300 °C – 650 °C po dobu 1 až 2 hodiny. Volba teploty popouštění se řídí tzv. popouštěcími diagramy, které znázorňují závislost mechanických vlastností (tvrdost, pevnost, mez kluzu, tažnost, houževnatost) na výši popouštěcí teploty, době popouštění, resp. na obou těchto parametrech. Pro stanovení doby ohřevu je nutné počítat již s výše zmíněných pravidlem 1 min na mm tloušťky součásti, avšak při nižších teplotách je nezbytné čas vynásobit opravným koeficientem 1.5 (pro teploty 500 °C – 650 °C), resp. i vyšším pro nižší teploty. Následné ochlazení z popouštěcí teploty je dáno chemickým složením oceli a zamezením možnosti výskytu popouštěcí křehkosti (uvedeno v materiálovém listu). V projektu je nutné toto zdůvodnit!
Pro popouštění nad teplotou 500 °C je nezbytné použití ochranné atmosféry, která bude chránit součásti zejména proti vnitřní oxidaci. Oduhličení při těchto teplotách není bezprostřednou hrozbou. POZOR: Pro volbu ochranné atmosféry je nebytné mít na paměti, že použití atmosfér, získaných štěpením uhlovodíků či jejich derivátů, je pod teplotou 750 °C

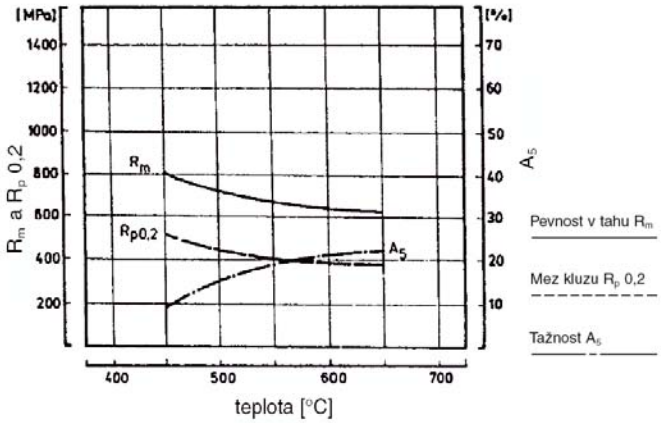

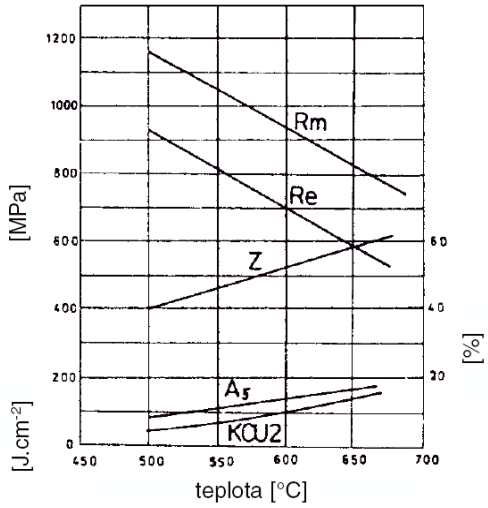

životu nebezpečné z důvodu jejich explozivity. Pro bližší informace a volbu konkrétní atmosféry navštivte webové stránky dodavatelů těchto atmosfér do ČR.

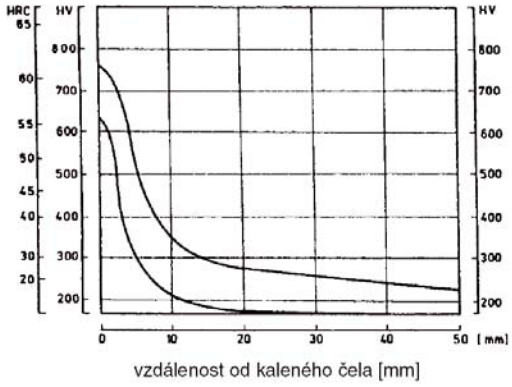

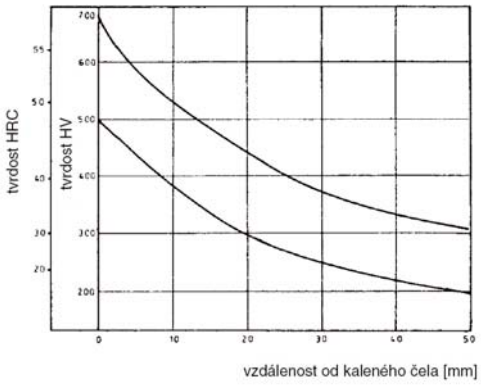

Popouštěcí diagramy a pásy prokalitelnosti ocelí 12 050 (vlevo) a 14 340 (vpravo)

Povrchové kalení (indukční, plamenem):
Povrchová vrstva součásti je ohřívána na kalící teplotu koncentrovaným zdrojem energie (induktory, hořáky, laserový paprsek atd.) zatímco jádro zůstává prakticky bez tepelného ovlivnění.
Vzhledem k velmi krátkým časům austenitizace je třeba austenitizační teplotu uvažovat 150 – 250 °C nad teplotu A_{c3} v rovnovážném diagramu železo – uhlík. Pro volbu austenitizační teploty je nezbytné použít austenitizační diagram!!! Platí, že čím rychlejší je ohřev, tím je nutnost použití vyšší austenitizační teploty, protože nedostatek času, potřebného pro proběhnutí difúzních dějů (přeměny perlit a feritu na austenit, homogenizace austenitu) se

musí nahradit zvýšenou teplotou. I tak bývá tvrdost povrchově zpracovávaných dílů o něco nižší, než u dílů zpracovaných objemově ze stejné značky oceli.
Rychlost ohřevu je vysoká (u indukčního ohřevu obvykle v rozsahu 240 – 420 °C/s). Ochlazení následuje okamžitě po ohřevu, zpravidla vodní sprchou. Následuje popouštění na nízké teploty do 200 °C v peci.
Existují postupy s ohřevem celého objemu materiálu, avšak je třeba použít speciálních ocelí s velmi malou prokalitelností a proces kalení předem odzkoušet.
Kola s modulem zubu do 5 mm se ohřívají kontinuálně a kalí se jen boky zubů, pro kola s větším modulem se využívá ohřevu zub po zubu a kalí se i pata zubu. Tloušťka zakalené vrstvy je 0.8 až 5 mm. *Hrozí tak nebezpečí nepřípustného prokalení pat zubů s modulem menším než 3 mm!* **Povrchové kalení se pro modul menší než 2,5 mm nedoporučuje!**
Pro výběr induktorů pro kalení indukčním ohřevem navštivte webové stránky dodavatelů těchto zařízení do ČR, např. firma Aichelin. Je nezbytné uvědomit si, že zařízení pro indukční kalení je zpravidla jednoúčelové a včetně regulační a ovládací skříně poměrně nákladné, takže je zapotřebí zvážit návratnost investice.

Chemicko-tepelné zpracování

Více než 95 % ozubených strojních součástí je zpracováváno cementací nebo nitrocementací. Cementace je využívána pro větší součásti a výkony, například převodovky automobilů. Subtilní součásti např. převodovky vrtaček jsou nitrocementovány.

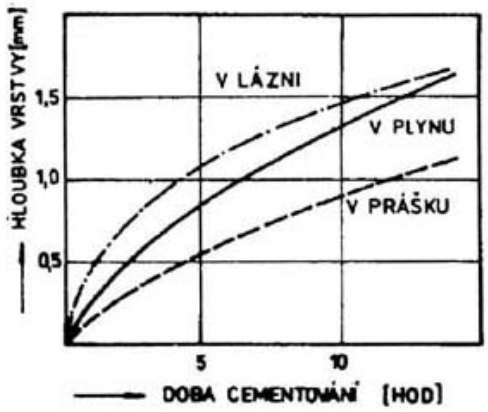

Hloubka cementační vrstvy v závislosti na době cementace v uvedených prostředích

Cementování

Proces cementování sestává z ohřevu, z výdrže na teplotě sestávající ze dvou fází (sytící a difúzní periody), následného kalení a nízkoteplotního popouštění.
Úvodem je důležité poznamenat, že při výpočtu doby cementace není nutné uvažovat dobu ohřevu, protože cementace probíhá pouze na povrchu součásti, který je ohřátý velmi rychle a celá součást je bez problémů prohřátá na požadovanou teplotu během cementačního (nitrocementačního) procesu.
Při cementaci a nitrocementaci jsou hlavní výkresové parametry hloubka cementované (nitrocementované) vrstvy v mm (označené Eht (CHD) a hodnota tvrdosti v požadované hloubce), povrchová tvrdost (v HV nebo HRC) a tvrdost jádra. Např. Eht 550 = 0.4 mm znamená, že v hloubce 0.4 mm musí být po cementaci, kalení a popouštění tvrdost 550 HV 1. *Pro vypracování technologického postupu je nutné tyto parametry na začátek uvádět!!!*

Příklady zápisu údajů do výkresové dokumentace – předpis cementované vrstvy: *

Cementovat a kalit 58 – 60 HRC	Cementovat a kalit 58^{+2} HRC	
Eht = (0,5 – 0,7) mm	Eht = $0{,}5^{+0{,}2}$ mm	**
Tvrdost jádra = (300 – 380) HV	Tvrdost jádra = 300^{+80} HV	

V případě, že je kritérium hloubky cementované vrstvy jiné než 550 HV1:

Cementovat a kalit 59 – 61 HRC	* tvrdost vrstvy lze předepsat i tvrdostí HV
Eht_{575} = (0,4 – 0,6) mm	** označení Eht je totožné s označením CHD
Tvrdost jádra = 320^{+50} HV	

Podle požadovaných parametrů jádra a vrstvy se volí vlastní tepelné zpracování. Základními parametry cementace jsou teplota, doba výdrže na cementační teplotě a sytící schopnost cementačního prostředí, vyjádřená tzv. uhlíkovým potenciálem.
Základní 3 způsoby cementace jsou cementace v prášku, v roztavených solných lázních a v plynu. Nejnovějším trendem je tzv. podtlaková cementace, což je vlastně cementace v plynu, avšak za sníženého tlaku v peci.
V dnešní praxi probíhá cementování z 99 % v plynu. Teploty cementace se volí v rozmezí 900 až 950 °C. Vyšší teploty urychlují difúzní proces, ale vedou k nežádoucímu zhrubnutí zrna. Proces nauhličování je řízen teplotou, časem a sytícím potenciálem. Prostředí plynu umožňuje velmi dobrou regulaci podmínek cementování. Pro volbu cementační atmosféry použijte webových stránek výrobců a dodavatelů cementačních a ochranných atmosfér, např. Linde, Air Products, Air Liquide apod.
Cementace v práškových směsích se v dnešní době v průmyslu již nepoužívá. Důvodem je nízká produktivita práce (nutnost vkládání součástí do hermeticky uzavřené plechovky s práškem a zdlouhavá manipulace), špatný a obtížně definovatelný přestup uhlíku do materiálu, snížená reprodukovatelnost procesu a v neposlední řadě nutnost pomalého ochlazení materiálu z cementační teploty, rozbití plechovky, vyjmutí dílů a nutnost opětovného ohřevu na kalící teplotu v ochranné atmosféře, což všechno prodražuje výrobu.
Cementace v solných lázních sice vede k poměrně rychlému sycení povrchové vrstvy, avšak je obtížně regulovatelná z důvodu proměnlivé sytící schopnosti sole. Značným problémem je rovněž ekologičnost procesu. Rovněž typy zařízení (kelímkové solné pece, viz. webové stránky např. firmy Degussa) neumožňují dostatečnou sériovost procesu, proto se tohoto procesu v praxi rovněž moc nepoužívá.

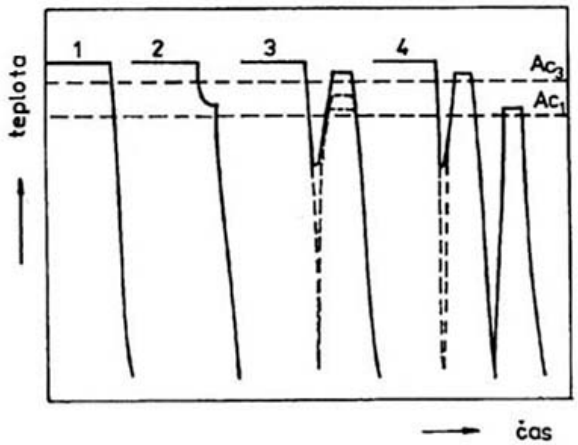

Schéma některých postupů kalení po cementování
1 – přímé z cementační teploty, 2 – s přichlazením,
3 – po normalizačním žíhání, 4 – dvojité kalení

Na obrázku je schématicky znázorněna sytící rychlost různých nauhličujících prostředí.
Následující termogramy ukazují používané postupy kalení (ochlazování) z cementační teploty. Postup č. 1 je nejrychlejší, avšak ve vrstvě může vzniknout velké vnitřní pnutí, spojené s deformacemi součásti a se vznikem trhlin. Postup č. 2 je v současnosti nejobvyklejším způsobem. Součást se po nacementování ochladí na teplotu nižší, než je teplota cementace, avšak vyšší, než teplota A_3 základního materiálu (samozřejmě i vrstvy). Z této teploty se pak materiál kalí do oleje. Výhoda tohoto způsobu je v tom, že při kalení z nižší teploty se minimalizují deformace a současně není, na rozdíl od způsobů 3 a 4 zapotřebí opakovaného ohřevu, čímž se dosahuje vyšší produktivity práce, šetří se pecní zařízení a neničí se materiál zbytečným opakovaným ohřevem. Způsoby 3 a 4 se v současné době používají pouze ojediněle. Jejich hlavní využití bylo v minulosti, kdy se pro cementaci hojně používaly metody nauhličování v prášku. Protože při cementaci v prášku nelze součásti ihned kalit, musejí se po zchladnutí vyjmout z nauhličujícího prostředí, následně ohřát a teprve pak kalit.
Po kalení musí bezpodmínečně následovat nízkoteplotní popouštění!!! U tohoto popouštění není zapotřebí ochranné atmosféry, popouštět se může ve vzduchové peci s elektrickým odporovým vytápěním. Pro stanovení doby ohřevu se počítá podle empirického pravidla 1 min na milimetr charakteristického rozměru součásti, avšak vzhledem k nízké teplotě a špatnému přestupu tepla je nezbytné takto získaný čas vynásobit opravným koeficientem, cca 4 – 7. To znamená, že např. ozubené kolo s tloušťkou věnce 20 mm se bude na teplotu 180 °C

ohřívat minimálně 80 minut!!! Ochlazování z popouštěcí teploty lze provádět tak, že se součásti vyjmou z pece a dochladí na klidném vzduchu.

Nitrocementace

Je to nauhličující proces ve standardní cementační atmosféře, do níž je přidáván čpavek do cca 5 – 10%. Přídavek čpavku zvyšuje difúzní rychlost uhlíku do materiálu a umožňuje snížit teplotu procesu o 50 – 70 °C ve srovnání s klasickou cementací, což má zejména u menších a subtilních součástí pozitivní vliv na deformace.
Standardní teplota procesu bývá mezi 860 až 870 °C.
Optimální vrstva nitrocementovaných vrstev je 0.2 – 0.4 mm. Vytváření silnějších vrstev se nedoporučuje vzhledem k vysoké náchylnosti povrchu materiálu na přesycení uhlíkem a dusíkem a stabilizaci zbytkového austenitu po kalení. Rychlost tvorby nitrocementačních vrstev je cca 0.1 mm za 1 hod. délky trvání procesu. Při vytváření tenčích vrstev však lze uvažovat i s o něco vyšší rychlostí, takže vrstva silná 0.2 mm se vytvoří za cca 90 minut.
Je nutno opět zdůraznit, že i při nitrocementaci jsou hlavní výkresové parametry hloubka nitrocementované vrstvy v mm (označené Eht (CHD) a hodnota tvrdosti v požadované hloubce), povrchová tvrdost (v HV nebo HRC) a tvrdost jádra. Např. Eht 550 = 0.25 mm znamená, že v hloubce 0.25 mm musí být po nitrocementaci, kalení a popouštění tvrdost 550 HV 1. *Pro vypracování technologického postupu je nutné tyto parametry na začátek uvádět !!!*
Podle požadovaných parametrů jádra a vrstvy se volí vlastní tepelné zpracování. Základními parametry nitrocementace jsou teplota, doba výdrže na nitrocementační teplotě a sytící schopnost nitrocementačního prostředí, vyjádřená tzv. uhlíkovým potenciálem. Ve srovnání s cementací zde však přistupuje jako čtvrtý parametr – přídavek čpavku. Pro volbu nitrocementačního prostředí se doporučuje navštívit internetové stránky výrobců a dodavatelů průmyslových atmosfér.
Po nitrocementaci se kalí přímo z teploty chemicko-tepelného zpracování, zpravidla do oleje. Teplota oleje se volí tak, aby byl dostatečně tekutý, tj. měl nízkou viskozitu a v průběhu kalení vzniklý parní polštář se od dílců dobře odděloval. Na druhou stranu zase teplota oleje nesmí přesáhnout určitou hodnotu, protože pak dochází k jeho rychlému opotřebení, nehledě na riziko možného vzplanutí.
Po kalení musí bezpodmínečně následovat nízkoteplotní popouštění !!! Pro bližší informace viz kapitola o cementaci.

Nitridace

Obvyklá teplota procesu se volí v rozmezí 500 až 600 °C. Nitriduje se buďto v kapalném (roztavené kyanidové sole) nebo plynném (částečně disociovaný čpavek) prostředí. Moderním způsobem nitridace je plasmová (iontová) nitridace. Ocel před nitridací se musí zušlechtit. Důležité je rovněž připomenout, že teplota nitridace musí být bezpodmínečně nižší, než teplota popouštění, aby nedošlo k nežádoucímu a nekontrolovatelnému ovlivnění vlastností jádra součásti.
Základní parametry nitridovaných vrstev, které se předepisují na výkresu (v projektu musí být předepsány na začátku technologického postupu) jsou: povrchová tvrdost, případně i tvrdost jádra (po zušlechtění), tloušťka difúzní nitridované vrstvy (obvykle bývá max. 0.3 mm, vytváření tlustších vrstev je neekonomické a proto se v praxi nedělá), vyjádřená kritériem Nht (obvykle odpovídá hloubce, v níž je dosažena tvrdost jádra + 50 HV), popřípadě tloušťka sloučeninové vrstvy nitridu, pokud je vyžadována (v mikrometrech).

Sloučeninová vrstva

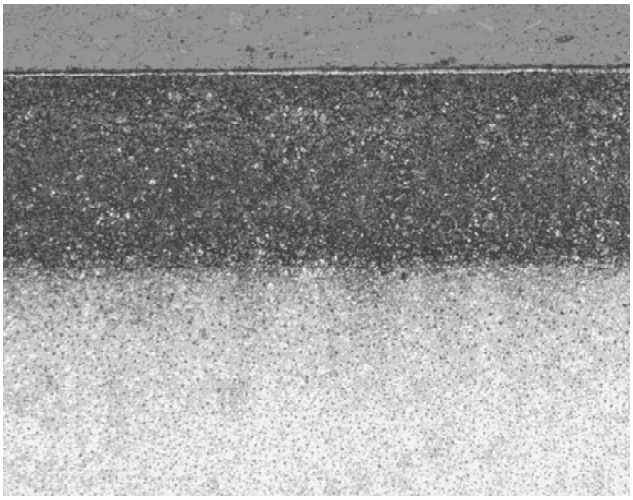

Difúzní vrstva

Příklad nitridovaných vrstev na konstrukční zušlechtěné oceli

Podle potřebných parametrů vrstvy se pak volí nitridační prostředí. V případě kapalného prostředí (solné lázně) jsou volitelnými parametry teplota a čas. Tyto se volí většinou na základě zkušeností pracovníků, provádějících tepelné zpracování. U plynného prostředí jsou parametry rovněž teplota a čas, avšak v případě směsi čpavku a produktů jeho štěpení také nitridační číslo. Nitridační číslo vyjadřuje, podobně jako v případě cementace uhlíkový potenciál, schopnost atmosféry sytit povrch oceli dusíkem. Pro zjednodušení lze říci, že s rostoucí teplotou klesá nitridační číslo, protože dochází k rychlejšímu štěpení čpavku na dusík a vodík, které nemají nitridační schopnost, ale naopak, difuzní rychlost s rostoucí teplotou stoupá. Výsledkem je, že vrstvy, vytvořené při vyšší teplotě jsou silnější, ale méně nasycené dusíkem a jejich tvrdost je oproti vrstvám, nitridovaným při nižší teplotě nižší.

Typické tvrdosti a tloušťky vrstev, dosahované u ocelí a litin, jsou uvedeny v tabulce.

Název oceli (litiny)	Značka	$HV_{0,2}$	N_{ht}	Sl.vrstva
			[mm]	[µm]
Konstrukční	11 370	150 - 350	0,3 - 0,8	4 - 10
Uhlíková	12 050	350 - 500	0,3 - 0,8	4 - 15
Automatová	11 110	200 - 250	0,3 - 0,8	6 - 10
Litina s kuličkovým grafitem	42 25XX	400 - 600	0,1 - 0,3	5 - 10
Cementační	14 220	550 - 700	0,3 - 0,6	4 - 8
K zušlechtění	15 142	550 - 650	0,2 - 0,6	4 - 8
Nitridační	14 340	900 - 1100	0,2 - 0,5	2 - 10
Pro práci za tepla	19 554	900 - 1150	0,1 - 0,3	2 - 6
Rychlořezné	19 830	1000-1250	0,03-0,1	----
Martenziticky vytvrditelné	19 901	850 - 950	0,05-0,1	2 - 4
Korozivzdorné	17 246	950-1250	0,05-0,1	----

Karbonitridace:

Je to vlastně nitridační proces probíhající v prostředí obsahujícím částečně disociovaný čpavek a přídavek 5 - 10 % uhlovodíků (např. propan). V případě ocelí s vyšším obsahem uhlíku (nad 0.4%) se však o karbonitridaci může jednat i tehdy, je-li používáno čistě nitridační atmosféry, protože uhlík do vrstvy difunduje z jádra materiálu a vytváří pak vrstvu karbonitridovanou.

Hlavními parametry karbonitridovaných vrstev, které je nutno předepsat na výkresu (v projektu musí být předepsány na začátku technologického postupu) jsou: Povrchová tvrdost, případně i tvrdost jádra (pokud je před karbonitridací požadováno zušlechtění), tloušťka difuzní karbonitridované vrstvy (obvykle bývá max. 0.3 mm, vytváření tlustších vrstev je neekonomické a proto se v praxi nedělá), vyjádřená kritériem Nht (obvykle odpovídá hloubce, v níž je dosažena tvrdost jádra + 50 HV), a rovněž tloušťka sloučeninové vrstvy karbonitridu (zpravidla tzv. epsilon fáze), protože karbonitridace se provádí zejména za účelem získání kompaktní vrstvy obsahující uvedený karbonitrid. Tloušťka kompaktní sloučeninové vrstvy se uvádí v mikrometrech.
Typická teplota procesu se pohybuje v rozmezí 570 – 620 °C. Při nižší teplotě jsou podobně, jako u nitridace vrstvy lépe nasycené a kompaktnější, při vyšší teplotě jsou vrstvy silnější, avšak obsahují větší množství pórů a jejich adheze na povrchu je horší. Optimální tloušťka sloučeninové vrstvy pro průmyslové aplikace je 10 – 25 μm, rychlost jejího růstu závisí na nitridačním čísle atmosféry, množství přidávaného uhlovodíku a teplotě. Obvykle se rychlost růstu sloučeninové vrstvy udává cca 0.05 mm/2-3 h.

PŘÍLOHA

Oceli pro ozubená kola – TZ (CHTZ), pevnost, použití

Stav kol po tepelném zpracování	Ocel ČSN	Pevnost jádra Rm [MPa]	Použití (komentář)
Povrchově kalená ozubená kola	12 051	640 - 780	Podle způsobu povrchového kalení se získává vysoká kontaktní únosnost nebo únavová pevnost v ohybu
	14 140	930 - 1130	
	42 2660	610 – 750	
Cementovaná ozubená kola	12 020	min. 600	Kola malých modulů, *vn* Kola malých a středních modulů pro automobily, obráběcí stroje a velkých modulů (ocel tř. 16), *vn*
	14 220	min. 965	
	14 223	min. 1000	
	16 420	min. 1000	
Nitrocementovaná ozubená kola	14 140	min. 1400	Kola menších modulů, *vn*, pro automobilový průmysl
Nitridovaná ozubená kola	14 340 15 230	800 - 950	Bezdeformační zpracování, *vn*
Karbonitridovaná ozubená kola	12 060	min. 600	Kola menších modulů, únosnost větší, než u zušlechtěných
	14 140	min. 900	
Zušlechtěná ozubená kola	12 061	740 – 880	Kola pro *sn*, věnce rozměrnějších kol
	13 242	880 - 1030	
	14 140	930 – 1130	
Měkká ozubená kola	11 523	min. 510	Rozměrná svařovaná kola pro *nn*
	12 061	min. 660	Kola pro *nn*

nn, *sn*, *vn* – nízké, střední a vysoké nároky na únosnost, resp. životnost

Výběr z ocelí pro ozubená kola

Ocel dle ČSN	Ocel dle ČSN EN	Ocel dle ČSN	Ocel dle ČSN EN
11600 *	**E 335**	**13241 ***	**37MnSi5**
11700 *	**E 360**	**14220**	**16MnCr5**
12010 *	**C10E**	**14240**	**36Mn5**
12020 *	**C15E**	**14340**	**34CrAl6**
12040 *	**C35E**	**15241**	**42CrV6**
12050 *	**C45E**	**15260**	**50CrV4**
12051 *	**C50E**	**16220**	**15CrNi6**
12060 *	**C55E**	**16420**	**15NiCr14**
12061 *	**C60E**	**16440**	**31NiCr14**
13141 *	**28Mn6**	**16720**	**18NiCrMo16-6**

* Ocel pro ozubená kola méně vhodná (podmínečné použití)

Poznámka: Oceli tříd 11 a 12 se v moderní výrobě převodových součástí z řady důvodů prakticky nepoužívají. Pro méně namáhané strojní součásti se používají Mn-Cr cementační oceli třídy 14, pro více namáhané převodovky pak oceli třídy 16 s obsahem niklu.

Mechanické vlastnost vybraných materiálů

Označení ČSN	Tepelné nebo chemicko-tepelné zpracování	Tvrdost HV		Mez únavy [MPa]	
		V jádře zubu	Na boku zubu	V ohybu σ_{Hlimb}	V dotyku σ_{Flimb}
12 051	Povrchově kaleno po boku	200	600 - 675	390	1140
14 140		250	600 - 675	450	1140
15 241		315	600 - 675	528	1160
42 2660		170	575 - 650	100	1120
15 241	Povrchově kaleno mezerově	315	600 - 675	705	1160
16 343		300	600 – 675	705	1160
14 340	Nitridováno****	270	900	580	1180
15 230		250	800	580	1180
15 330		250	800	705	1180
16 343		300	750	730	1180
14 140 ***	Nitrocementováno a kaleno	485	615 – 700	740	1288
12 010	Cementováno a kaleno (Nitrocementováno a kaleno - slabé vrstvy, m ≤ 2)	135 *	650 – 720 **	500	1210
12 020		150 *	650 – 720 **	500	1210
14 220		250*****	650 – 720	700	1270
16 220		285	650 – 720	700	1270
16 420		300	650 – 720	700	1270
12 050	Zušlechtěno	200 *	-	410	520
12 061		235 *	-	452	590
14 140		285	-	512	690
15 241		300	-	530	720
16 440		290	-	518	700
42 2750		235	-	185	620
12 050	Normalizačně žíháno	155	-	356	430
12 061		200	-	410	520
42 2660		170	-	155	530
42 2750		190	-	165	560
11 500	Tepelně nezpracováno	150	-	330	370
11 523		155	-	336	380
11 700		205	-	396	480
42 2425	+	240	-	45	380
42 2430		260	-	50	390
42 2550		200	-	120	240
42 2306		230	-	135	470
42 2307		250	-	135	500

* Hodnoty tvrdosti, resp. pevnosti jsou pouze orientační, protože u těchto ocelí nelze zaručit jejich prokalení a tím i mechanické vlastnosti v celém průřezu

** Hodnoty tvrdosti na povrchu nemusí být dosažitelné ve větších vsázkách, protože nutná doba manipulace se vsázkou často překračuje kritický čas ochlazování u uhlíkových (nelegovaných) ocelí.

*** Není typický materiál pro nitrocementaci

**** Existují i jiné oceli, určené pro nitridaci, u nichž lze dosáhnout povrchové tvrdosti do 1100 HV

***** Často se předepisují i vyšší tvrdosti a pevnosti jádra, není problém dosáhnout 350 HV do průřezu cca 50 mm

+ Litiny očkované s perlitickou matricí

Tabulka konečných tlouštěk povrchových vrstev

Doporučené tloušťky vrstev povrchově tvrzených součástí

Rozměry v mm

Základní rozměr[1])	Tloušťka vrstvy[2])				
	cementované	nitro-cementované	nitridované	povrchově kalené, vysokofrekvenčně, plamenem	
10	0,3 až 0,5	0,1 až 0,2	0,2 až 0,4	1 až 2	
20	0,4 až 0,6	0,15 až 0,25	0,2 až 0,4	2 až 3	
30	0,5 až 0,7	0,20 až 0,30	0,2 až 0,4	2 až 3	
40	0,6 až 0,8	0,25 až 0,40	0,2 až 0,4	2 až 3	
50	0,7 až 0,9	0,3 až 0,45	0,2 až 0,4	2 až 3	
60 až 80	0,8 až 1,0	0,35 až 0,55	0,3 až 0,5	3 až 4	
80 až 100	0,9 až 1,1	0,4 až 0,65	0,3 až 0,5		
100 až 150	1,1 až 1,3	0,45 až 0,7	0,3 až 0,5	3 až 5	
150 až 200	–	[3])	0,3 až 0,5	3 až 5	
200 až 300	–	–	0,4 až 0,6	3 až 6	
přes 300	–	–	0,5 až 0,8	3 až 6	
Modul		[5])	[4])	bok zubu	pata zubu
0,6	–	0,1 až 0,15	–	–	
0,8	–	0,15 až 0,20	–	–	
1	0,3 až 0,5	0,2 až 0,25	0,25 až 0,35	–	
2	0,4 až 0,6	0,15 až 0,25[6])	0,2 až 0,35	–	
3	0,5 až 0,7	0,3 až 0,5	0,25 až 0,40	0,8 až 1,1	0,4 až 0,6
4	0,6 až 0,8	0,3 až 0,5	0,30 až 0,45	1,0 až 1,3	0,6 až 0,8
5	0,7 až 1,0	0,4 až 0,7	0,35 až 0,50	1,2 až 1,5	0,8 až 1,0
6	0,8 až 1,1	0,4 až 0,7	0,45 až 0,60	1,4 až 1,7	0,8 až 1,0
7	0,9 až 1,2	–	0,50 až 0,65	1,5 až 1,8	0,9 až 1,1
8	1,0 až 1,3	–	0,50 až 0,65	1,6 až 1,9	1,0 až 1,2
9	1,0 až 1,3	–	0,50 až 0,65	1,7 až 2,0	1,0 až 1,2
10	1,0 až 1,3	–		1,8 až 2,1	1,0 až 1,2

Součásti: [1]) Průměr čepu nebo díry, tloušťka stěny součásti
[2]) Větší tloušťka, nutno volit při menší pevnosti jádra
[3]) Tloušťka > 0,7 mm nevhodná

Ozubená kola: [4]) U zvlášť namáhaných volí se tloušťka o 0,1 až 0,2 větší
[5]) Cementační ocel
[6]) Zušlechtěná ocel 14 140

Optimální obsah C v cement. vrstvě je 0,8 až 1,1 %. Účinná hloubka vrstvy je definována hloubkou, kde tvrdost klesne na určitou hodnotu sjednanou dohodou, např.: u cementační a nitrocementační vrstvy HV = 530, u nitridační vrstvy na HV = 500

Tvrdosti obvykle dosahované po TZ a CHTZ

Povrchové kalení HRC = 45 ÷ 55 (malé moduly m = (3 ÷ 5) – jen boky, větší a velké m ≥ 5 – boky i pata zubu)
Cementování a kalení HRC = 58 ÷ 63
Nitridování HV (závisí na materiálu)
Iontová nitridace HV (závisí na materiálu)
Nitrocementování HRC =57 ÷ 61
Karbonitridování (neuvádí se)

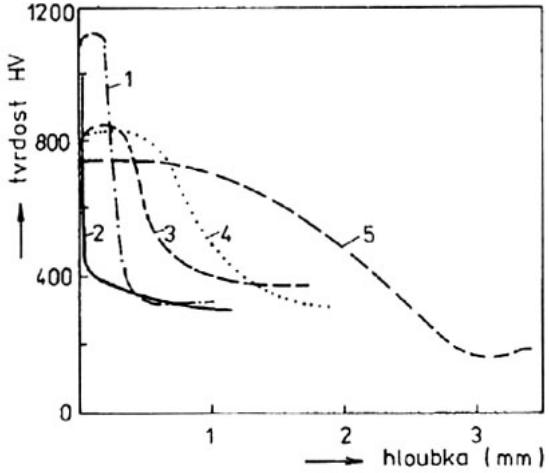

Závislost tvrdosti *HV* na vzdálenosti od povrchu

1 – po nitridaci, 2 – po karbonitridaci, 3 – po nitrocementaci, 4 – po cementaci, 5 – po povrchovém kalení

Porovnání tvrdostí

HV	R_m * [Mpa]	HRC	HBW10
150	483	-	143
200	643	-	190
250	803	22	238
300	964	30	285
350	1125	35,5	333
400	1290	41	380
450	1458	45	428
500	1630	49	475
550	1809	52	523
600		55	570
650		58	618
700		60	655
750		62	701
800		64	746
850		65,5	791
900		67	836

* orientační hodnoty pevnosti platí pro ocel
skutečné hodnoty závisí na

Obrázek orientačně ukazuje dosahované tvrdosti v závislosti na hloubce pod povrchem pro vybrané TZ a CHTZ.

Kola s povrchem tepelně zpracovaným je nutno po tepelném zpracování brousit!
Výjimkou je pouze iontová nitridace, která nevykazuje zhoršenou kvalitu povrchu po tepelném zpracování a má velmi malou tloušťku tvrzené vrstvy.

Tepelné nebo chemicko tepelné zpracování probíhá v agregátech se složitými regulačními mechanismy, které zaručují bezpečný provoz a dodržení požadovaných parametrů během celého procesu tepelného zpracování.
Zařízení pro malosériové zpracování umožňují variabilní změny podmínek procesu TZ (CHTZ) (řízení teplotních režimů, atmosféry…).
V sériové výrobě se pro tepelné zpracování používá hojně průchozích tunelových pecí vřazených do linek umožňujících produkci v jednoúčelových nebo variabilních programech.

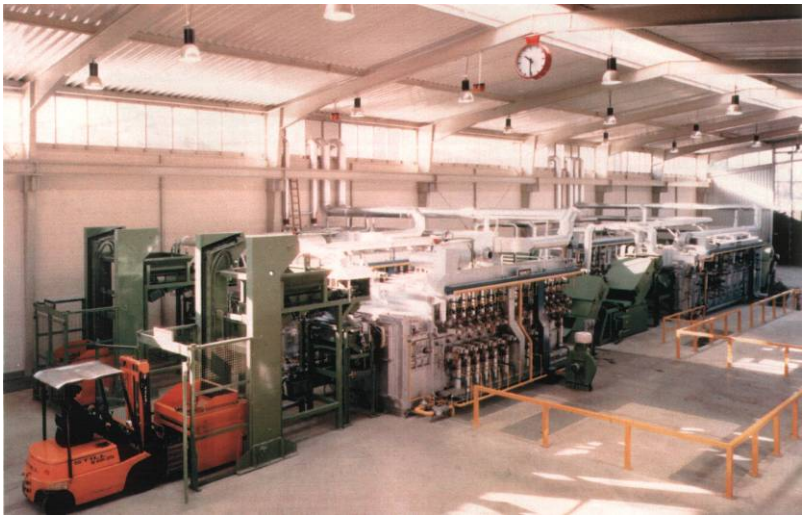

Zavážení vsázky- zboží do pecního agregátu

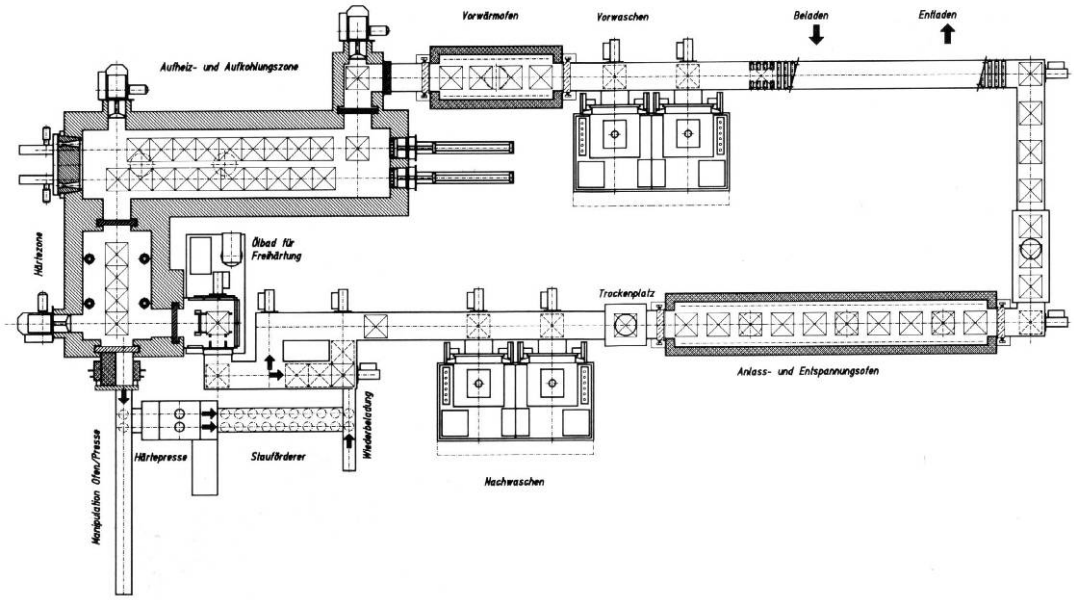

Schéma linky pro tepelné (chemicko-tepelné) zpracování firmy AICHELIN (Rakousko)

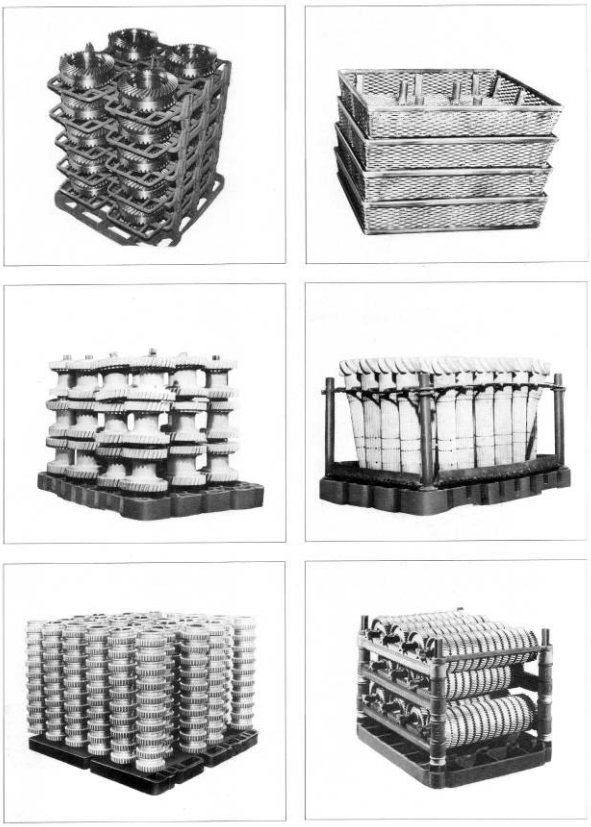

Vsázka (zboží) se zásadně ukládá na palety, koše, trny nebo speciální přípravky, které zaručují polohu součástí během procesu TZ (CHTZ) a současně zajistí optimální rozložení zboží vzhledem k přenosu tepla a hmoty (v případě chemicko-tepelného zpracování) v pecním agregátu a během ochlazování (kalení). Zároveň je třeba také dbát na polohu zboží v přípravcích tak, aby bylo minimalizováno riziko deformací nebo praskání zpracovávaných součástí během ochlazování, zejména při kalení.

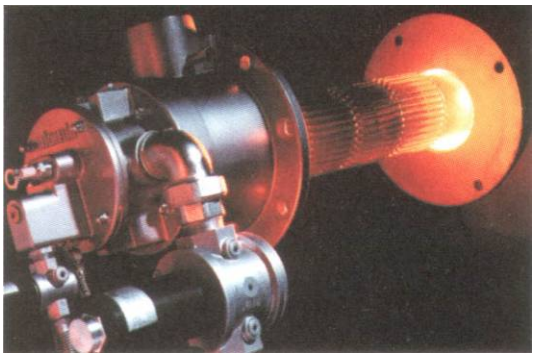

Doporučované způsoby ponořování výrobků do kalicích lázní

Při povrchovém kalení je tepelně zpracovávána pouze poměrně tenká vrstva materiálu. Po krátkém a intenzivním ohřevu při kterém nesmí dojít k natavení povrchu součásti následuje téměř okamžitě ochlazení sprchou kalícího média (obvykle voda). Na obrázku je pohled na probíhající proces povrchového kalení ozubeného hřídele - zdroj tepla (hořák nebo induktor) je za přírubou vpravo nahoře.

MATERIÁLY PRO ŘETĚZOVÁ KOLA

Pastorky - cementované: 12 020, 12 040, 14 220
Kola – bez TZ nebo NŽ:12 041, 12 051, 11 600, 42 2306, 42 2670, 42 2726

MATERIÁLY PRO ŘEMENICE

42 2415, 42 2420, 422425, slitina hliníku 42 4357 (AlSi5Cu4Zn)

DOPORUČENÁ LITERATURA:

Viz Nauka o materiálu I, II
Internetové stránky výrobců pecních zařízení, např. Aichelin, Schmetz, BMI
Internetové stránky výrobců a dodavatelů průmyslových atmosfér: Linde, Air Liquide